

УДК:658:633.1

Христенко Г.М., к.е.н. ©*Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України**«Бережанський агротехнічний інститут», м. Бережани***ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РИНКУ
ЗЕРНА**

Розглянуто сучасний стан функціонування та проблеми розвитку регіонального ринку зерна, запропоновано основні напрями забезпечення його стабільності.

***Ключові слова:** ринок зерна, зернове виробництво, ціна, пропозиція, рівень рентабельності, реалізація, сільськогосподарські підприємства.*

Вступ. Зернове господарство традиційно належить до стратегічно важливих галузей економіки України та Тернопільської області зокрема. Це зумовлено сприятливими кліматичними умовами для вирощування практично всіх видів зернових культур. Зернове господарство і зерновий ринок є активною складовою сільськогосподарського виробництва, базисом економічного благополуччя. Недостатній рівень ефективності, стабільності та конкурентоспроможності зерновиробництва створює перешкоди на шляху формування повноцінного внутрішнього ринку зерна та продуктів його переробки, унеможливує розширення участі України на зовнішніх ринках. Слід зазначити, що в останні роки через світову та національну кризи потенціал досліджуваного регіону у виробництві та реалізації зернової продукції використовується не повністю.

Проблеми розвитку зернового господарства та ринку зерна як на макро-, так і на регіональних рівнях розглядаються у працях В.І. Бойка, О.Ю. Єрмакова, О.В. Захарчука, І.В. Кобути, М.Г. Лобаса, П.М. Макаренка, Л.О. Мармуль, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, В.П. Ситника, Л.М. Худолій, І.І. Червена, С.М. Чмиря, О.М. Шпичака та інших. Проте питання формування та розвитку ринку зерна на рівні регіону вимагають подальшого наукового обґрунтування і практичного використання.

Матеріали і методи. Метою статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів організації ринку зерна та розробка заходів щодо підвищення ефективності його функціонування. Реалізація поставлених завдань проводилася з використанням статистичного, графічного, монографічного методів.

Результати дослідження. Для сучасного стану землеробства Тернопільщини характерним є розширення посівів зернових культур з 44,5% у

1990 р. до 60,3% у 2011 р. в основному за рахунок зменшення посівів кормових культур внаслідок скорочення тваринницьких галузей у більшості сільськогосподарських підприємств, які зорієнтовані на інтенсивне використання природного потенціалу землеробства. В результаті можна стверджувати про пріоритетність зернової галузі в розвитку сільського господарства регіону, яка зумовлена соціально-економічною ситуацією, що склалася в країні на нинішньому етапі.

Виробництво зерна в Тернопільській області посідає особливе місце серед інших галузей рослинництва, оскільки задовольняє значною мірою потреби населення в продуктах харчування і забезпечує продовольчу безпеку регіону.

Особливістю зернового господарства Тернопільської області є збільшення частки особистих селянських господарств у виробництві зерна. У 2011 р. господарства населення забезпечили 21,9% валового збору зернових культур, тоді як у 1990 р. їхня частка становила 4,7% (рис. 1).

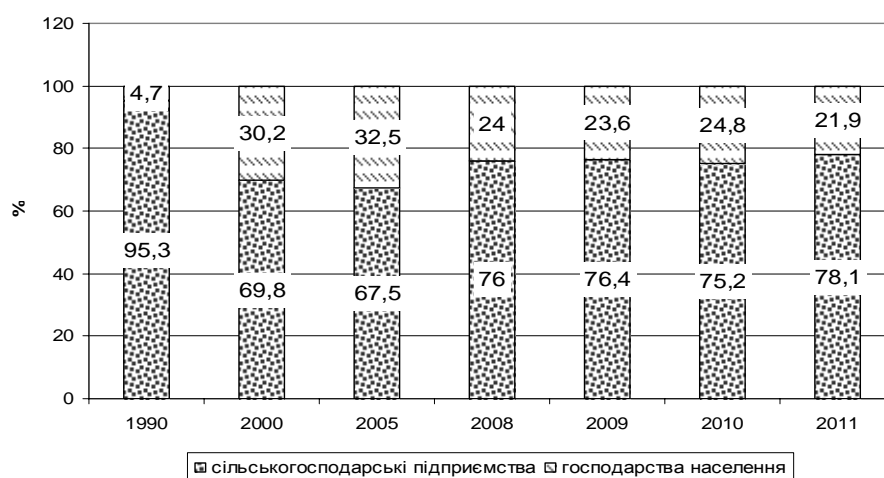

Рис. 1. Структура валового збору зернових і зернобобових культур за категоріями господарств Тернопільської області у 1990-2009 рр., %.

Побудовано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Таким чином, у структурі пропозиції зерна на ринку Тернопільщини за 1990-2011 рр. в середньому 77% припадає на зерно, вироблене сільськогосподарськими підприємствами області та 23% - особистими селянськими господарствами. Забезпечуючи виробництво досить великих обсягів зерна, господарства населення є певними конкурентами сільськогосподарським підприємствам, хоча, має обмежені можливості для застосування інтенсивних технологій та вирощування високопродуктивних сортів зернових культур.

Слід зазначити, що ключова роль у ринковій економіці відводиться товарному виробництву, яке реалізується через систему збуту товарів. Саме її

ефективність значною мірою визначає конкурентоспроможність зерна. Протягом досліджуваного періоду сфера реалізації зерна зазнала вагомих змін (рис. 2). Так, у 2010 р. порівняно із 2008 р. обсяг реалізації зменшився на 4,6%, що є наслідком скорочення валового виробництва зернових і зернобобових. Збільшення виробництва зернових до 1471 тис. т у 2011 р. зумовило зростання обсягів їх реалізації на 26,5% порівняно із 2010 р.

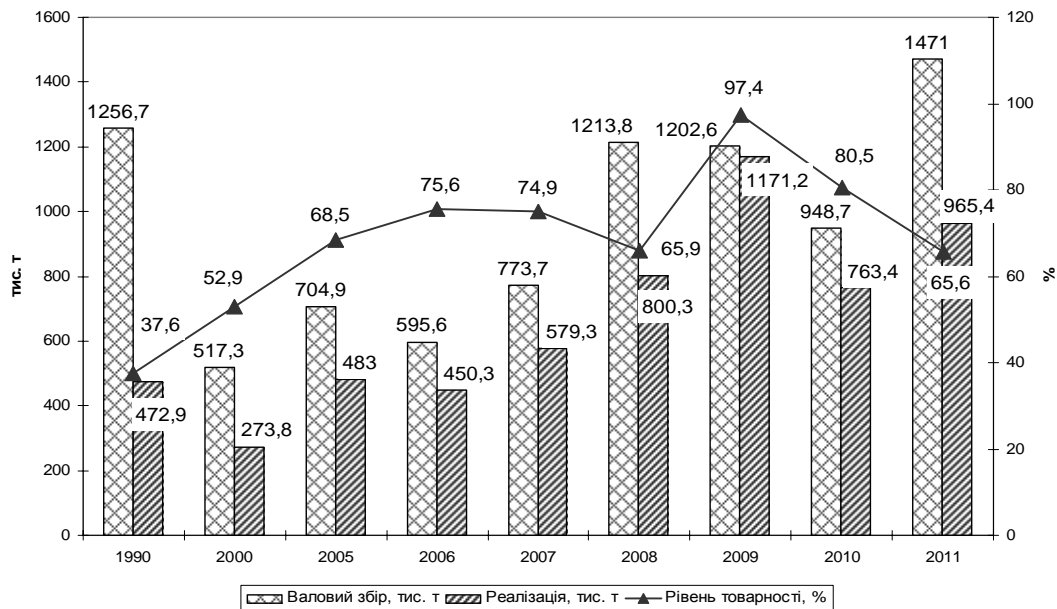

Рис. 2. Динаміка обсягів виробництва, реалізації та рівня товарності зернових і зернобобових культур сільськогосподарськими підприємствами у Тернопільській області.

Побудовано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Варто зауважити, що в регіоні не завжди спостерігалася залежність між обсягами виробництва та реалізації зерна. Так, у 2005 р. порівняно із 1990 р. обсяг реалізації зернових збільшився на 2,1%, а виробництво – зменшилося на 43,9%. У 2009 р. обсяг виробництва зернових був нижчий на 4,3%, ніж у 1990 р., а обсяг реалізації був вищий на 147,7%.

Ступінь насичення ринку зерном власного виробництва визначається рівнем товарності. Проведені дослідження показують, що від 2,6 до 62,4% вирощеного в Тернопільській області зерна споживається безпосередньо у сільськогосподарських підприємствах, що їх виробляють. Рівень товарності зернових у середньому становить 69%.

За аналізований період простежуються певні трансформаційні зміни щодо каналів збуту вирощеного врожаю і в динаміці цих змін (табл. 1).

Таблиця 1

**Структура реалізації зернових і зернобобових культур
сільськогосподарськими підприємствами Тернопільської області**

Показники	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Реалізація, тис. т	472,9	273,8	483,0	450,3	579,3	800,3	1171,2	763,4	965,4
у т. ч., %:									
переробним підприємствам	57,1	4,4	9,2	6,9	11,8	11,5	8,4	7,2	5,7
на ринку	4,0	31,7	12,5	13,3	10,3	7,5	5,9	6,2	4,1
населенню	38,9	30,8	7,8	5,6	2,6	1,3	0,8	0,9	0,4
видано пайовикам	-	18,7	15,6	13,9	13,0	11,3	8,7	13,1	10,3
за бартерними угодами	0,0	14,4	0,6	0,4	0,2	-	-	-	-
інші канали реалізації	0,0	0,0	54,3	59,9	62,1	68,4	76,2	72,6	79,5

Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Водночас зерно не реалізується через сформовані та стабільно діючі канали. Реалізація характеризується значною динамікою, зміною частки існуючих каналів і виникненням нових. Можна стверджувати, що в результаті скорочення обсягу державних замовлень і по суті розпаду товарно-грошових відносин на селі, протягом 1995- 2000 рр. різко зросли бартерні операції як форма розрахунків виробників із постачальниками матеріально-технічних ресурсів. Цей факт можна пояснити також непристосованістю виробників до ведення ефективних торгових операцій в ринкових умовах та бажання уникнути надмірних податків і розрахунків з кредиторами. Так, у 2000 р. частка бартерних операцій становила 14,4% загального обсягу реалізації зерна з поступовим зменшенням її в наступні періоди.

Ринкова трансформація, на жаль, передбачала скорочення продажу зерна його виробниками безпосередньо переробним підприємствам і значного розширення збуту комерційним структурам, які є найменш прозорими і контрольованими. Так, домінуючий продаж переробним підприємствам (57,1% у 1990 р.) майже згорнувся у 2011 р. і був на рівні лише 5,7%. Основною причиною зменшення обсягів реалізації зерна безпосередньо переробним підприємствам є відсутність у них достатніх сум обігових коштів для збільшення закупівлі сировини. Слід зазначити, що діючі переробні підприємства регіону не працюють на повну потужність. Насамперед, це пов'язано із кризовим станом тваринницьких галузей, неплатоспроможністю споживачів, неспроможністю конкурувати за якістю тощо. Натомість продовжує зростати частка реалізації зерна за «іншими каналами»: із 54,3% у 2005 р. до 79,5% у 2011 р.. Продаж за даними каналами відбувається переважно з поля та за цінами, нижче біржових, що призводить до значних втрат для сільськогосподарських товаровиробників. Таким чином, посередники контролюють не лише товаропотоки, а й основні доходи від реалізації.

В результаті трансформаційних процесів істотно зменшилися обсяги зерна, виданого населенню в рахунок оплати праці. Реалізація продукції працівникам була вимушеною через відсутність коштів у сільськогосподарських товаровиробників. У 2011 р. порівняно із 2000 р. обсяг реалізації зерна за цим каналом зменшився на 95,5%. Частка даного каналу в загальному обсязі реалізації зернових зменшилася із 30,8 % у 2000 р. до 0,4% у 2011 р. Це характеризує тенденцію до зростання частки грошових розрахунків із працівниками сільськогосподарських підприємств.

Досить поширеним каналом реалізації зерна в регіоні є продаж на ринку. Якщо у 1990 р. частка даного каналу реалізації становила 4,0% обсягу реалізованого зерна, то у 2000 р. досягла максимального значення – 31,7% з поступовим зниженням у наступні періоди. Частка зерна, реалізованого на ринку, в 2011 р. становила 4,1%.

Найменшу кількість зерна виробники продавали через біржу, що пояснюється недосконалістю біржової торгівлі в області. Частка бірж у структурі реалізації зерна жодного року не перевищувала 1%. Відродження біржової торгівлі має велике значення для розвитку сфери реалізації продукції сільського господарства.

Основними перешкодами для розвитку біржової торгівлі зерна в Україні можна вважати недосконалість законодавства у сфері регулювання біржової діяльності, відсутність економічної зацікавленості в закупівлях або реалізації зернопродукції на біржах, дефіцит платіжних засобів.

Загалом, у структурі реалізації зернових спостерігаються як позитивні, так і негативні тенденції. Основна негативна тенденція полягає в тому, що найбільшу частку в структурі реалізації зернових займає реалізація «за іншими каналами», зберігаючи тенденцію до зростання. Цей факт дає підстави припускати, що значна частина зерна реалізовується за тіньовими схемами. Поряд із зменшенням частки зерна, реалізованого в рахунок оплати, праці позитивним моментом також є зменшення частки зерна, реалізованого за бартерними угодами.

Таким чином, в Україні необхідно удосконалити ринкову інфраструктуру для забезпечення прозорості реалізації зернових товаровиробниками безпосередньо споживачам, у тому числі посередницьким комерційним структурам, а також створити розгалужену заготівельно-збутову мережу.

Розвиток ринку зерна характеризується нестабільністю цін, розбалансованістю системи ціноутворення, яка сьогодні функціонує не на користь виробника.

Оцінка динаміки цін на продукцію основних видів зернових дає підстави стверджувати про їх постійну нестабільність (табл. 2). У 2005 та 2009 рр. збільшення рівня пропозиції на ринку зерна за відсутності впливових державних регуляторів порівняно з попитом на внутрішньому ринку призвело до зниження реалізаційних цін на зерно та значної втрати фінансових ресурсів

сільськогосподарськими підприємствами. Якщо у 2000 р. ціна 1 т зернових становила 507,2 грн, то у 2005 р. знизилася до 475,2 грн, у 2006 р. була на рівні 564,4 грн, у 2007 р. зросла до 919,5 грн, а в 2008-2009 рр. знизилася до рівня відповідно 896,7 та 874,4 грн, у 2010 р. зросла до 1118,3 грн, а в 2011 р. сягнула рівня 1408,5 грн. Зерновими культурами, що мають високу ціну реалізації, є гречка (4923,9 грн/т), зернобобові (2359,9 грн/т), ячмінь (1638,6 грн/т), пшениця (1401,8 грн/т).

Таблиця 2

**Динаміка цін реалізації зернових і зернобобових культур
сільськогосподарськими підприємствами Тернопільської області, грн/т**

Культура	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2011 р. до 2010 р., %
Зернові та зернобобові культури	507,2	472,2	896,7	874,4	1118,3	1408,5	126,0
Пшениця	528,8	465,3	909,1	910,2	1052,7	1401,8	133,2
Жито	496,1	368,6	872,1	656,4	857,2	1280,7	149,4
Кукурудза на зерно	430,9	371,4	722,3	804,9	1158,7	1314,3	113,4
Ячмінь	442,7	504,7	1009,9	870,6	1091,8	1638,6	150,1
Гречка	813,1	859,6	1423,8	1460,1	3776,0	4923,9	130,4
Зернобобові	652,4	712,8	1596,1	1380,4	1902,1	2359,9	124,1

Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Для зернового ринку в питаннях забезпечення його стабільності дуже актуальною є проблема згладжування коливання цін протягом року. Цінова нестабільність на ринку зерна значною мірою залежить від стабілізації пропозиції. Реалізація продукції в період збиральної кампанії забезпечує товаровиробникам нижчий рівень рентабельності, особливо за умов значного зниження цін, порівняно із продажем зернових в інші місяці. Однак більшість підприємств не мають можливості зберігати зерно тривалий час, що призводить до втрат значної частини прибутків. Така дія головного ринкового закону попиту і пропозиції особливо відчутно проявляється за відсутності необхідних державних важелів на внутрішньому ринку.

Слід зазначити, що незалежно від річних обсягів пропозиції зерна щороку чітко повторюються сезонні тенденції у реалізації зерна по місяцях. Проведеними дослідженнями встановлено, що пік реалізації зерна припадає на серпень–грудень, коли сільськогосподарські підприємства продають 75-85% урожаю поточного року. Як правило, в період масової реалізації зернових виробниками ціни на внутрішньому ринку помітно знижуються проти попередніх місяців. Така ситуація зумовлена нестабільністю пропозиції і недостатньо ефективною інтервенційною політикою держави. Через неврегульовану систему ціноутворення товаровиробники втрачають великі суми коштів. В умовах, коли зерно є одним із найбільш конкурентоспроможних

продуктів сільського господарства, необхідним кроком з боку держави має стати врегулювання цін, як важливого ринкового інструменту.

Аналізуючи ціни реалізації зернових за різними каналами бачимо, що вони значно відрізняються (табл. 3). Найвищими є ціни реалізації зернових сільськогосподарськими товаровиробниками комерційним та іншим структурам неринкового типу. Проте у 2010-2011 рр. найвищу ціну на зерно пропонували переробні підприємства. За результатами дослідження у 2005 р. між максимальною і мінімальною ціною на зерно по всіх каналах реалізації коливання становило 115% (мінімальна ціна – 431 грн/т – населенню, а максимальна – 495 грн/т – за іншими каналами). У 2011 р. коливання цін становило 171%. Так, мінімальна ціна реалізації зерна по області склала 894,9 грн/т (пайовикам у рахунок орендної плати за землю), максимальна – 1533,1 грн/т (переробним підприємствам).

Таблиця 3

Динаміка цін реалізації зернових культур за каналами збуту сільськогосподарськими підприємствами Тернопільської області

Канали реалізації	2005 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.		2011 р.		Середнє значення рангу за 2005- 2011 рр.
	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	Ціна реалізації, грн/т	Ранг	
Всього реалізовано	472		564		919		896,7		874,4		1118,3		1408,5		
На переробку	463	2	569	2	905	2	838,7	3	775,8	2	1199,2	1	1533,1	1	1,8
Населенню	431	5	513	4	765	4	842,9	2	715,7	3	971,4	4	1183,6	4	3,7
Видано пайовикам	449	3	492	5	563	5	651,2	5	698,3	5	804,4	5	894,9	5	4,7
На ринку	432	4	518	3	839	3	835,2	4	714,7	4	1039,8	3	1355,8	3	3,4
За іншими каналами	495	1	595	1	984	1	954,8	1	919,5	1	1175,4	2	1469,9	2	1,3

Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Важливим чинником, який міг би покращити показники, пов'язані з реалізацією зерна, є використання розподільчих можливостей інфраструктури зернового ринку, зокрема бірж. Проте, частка даного каналу в структурі реалізації зернових коливалася в межах 0-0,6%, хоча ціни реалізації зерна через біржу були значно вищими за середньо реалізаційні.

Нестабільність цін на сільськогосподарську продукцію та зернові зокрема чинить дестабілізуючий вплив на процеси відтворення у сільськогосподарських підприємствах.

Цінова ситуація на ринку зерна в регіоні має ще одну негативну ознаку, ціни значно коливаються в районному розрізі (табл. 4).

Найвищий рівень цін спостерігався у Гусятинському районі на 18,1% вище показника по області, а найнижчий у Борщівському на 13% нижче середньообласного.

Таблиця 4

**Рівень цін на зернові та зернобобові культури в територіальному розрізі
Тернопільської області**

	2009 р.		2010 р.		2011 р.	
	Ціна реалізації, грн/т	Відношення до ціни на рівні області, %	Ціна реалізації, грн/т	Відношення до ціни на рівні області, %	Ціна реалізації, грн/т	Відношення до ціни на рівні області, %
По області	874,4	100,0	1118,3	100,0	1408,5	100,0
Бережанський	801,2	91,6	1225,9	109,6	1345,3	95,5
Борщівський	822,2	94,0	1058,0	94,6	1226,0	87,0
Бучацький	946,2	108,2	1037,3	92,8	1507,1	107,0
Гусятинський	930,2	106,4	1150,0	102,8	1662,8	118,1
Заліщицький	777,7	88,9	1140,0	101,9	1497,3	106,3
Збаразький	771,2	88,2	1196,7	107,0	1356,9	96,3
Зборівський	799,4	91,4	1137,2	101,7	1441,9	102,4
Козівський	989,3	113,1	1071,1	95,8	1325,2	94,1
Кременецький	695,5	79,5	1028,6	92,0	1326,3	94,2
Лановецький	823,1	94,1	1157,0	103,5	1359,3	96,5
Монастирський	978,9	112,0	1029,3	92,0	1308,3	92,9
Підволочиський	962,9	110,1	1196,0	106,9	1464,3	104,0
Підгаєцький	1276,9	146,0	1249,5	111,7	1456,1	103,4
Теребовлянський	828,2	94,7	1052,1	94,1	1301,2	92,4
Тернопільський	780,3	89,2	1102,0	98,5	1387,7	98,5
Чортківський	784,9	89,8	1065,6	95,3	1277,2	90,7
Шумський	802,0	91,7	1205,1	107,8	1300,0	92,3

Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Аналіз цінової ситуації на зерновому ринку показує, що без участі держави ефективний розвиток зернового господарства неможливий.

Встановлено, що головною проблемою сучасної економічної ситуації для товаровиробників є стрибкоподібні коливання цін і прибутків. Тому сільськогосподарські підприємства не можуть ефективно планувати власне виробництво. Однак зернові культури залишаються прибутковими, забезпечуючи в середньому рівень рентабельності 21% і мають резерви для підвищення показників ефективності (рис. 3).

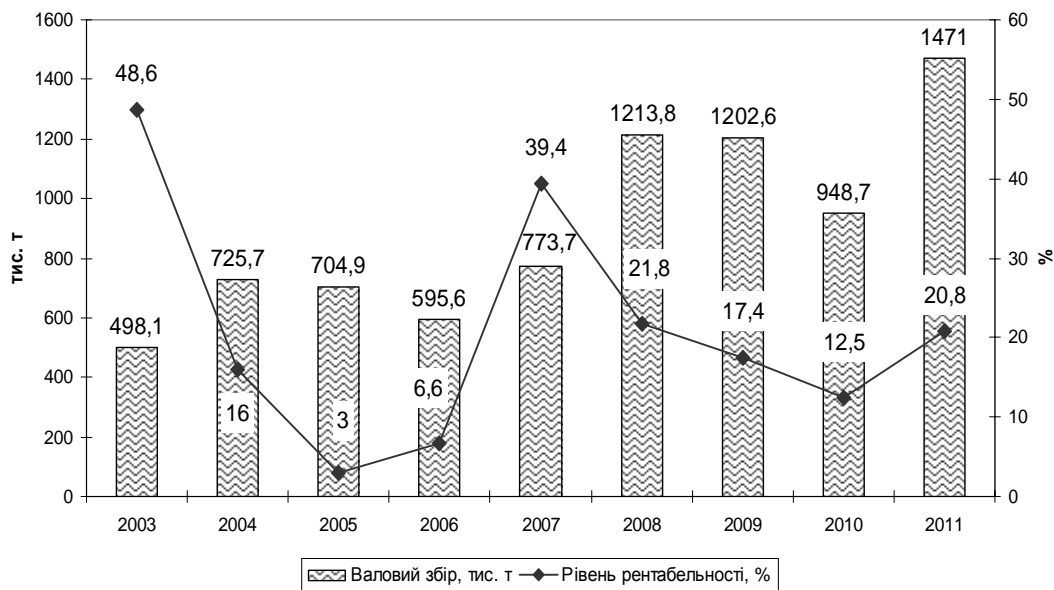

Рис. 3. Динаміка валового збору зерна та рівня рентабельності виробництва зернових у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області.

Побудовано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Слід звернути увагу на те, що в останні роки рівень рентабельності зернових культур у країні значно коливається, що зумовлено низкою факторів: природними, економічними, технологічними. Найвищого значення рівень рентабельності зернових культур досяг у 2003 р. (48,6%), а найнижчим цей показник був у 2005 р. (3%). Основними причинами зниження рівня рентабельності виробництва зерна у 2005 р. є спад цін на зернові культури, зниження врожайності та підвищення цін на матеріально-технічні ресурси. У 2007 р. рівень рентабельності зріс до 39,4%, а у 2011 р. він знизився до 20,8%, що зумовлено нестабільною ціновою ситуацією.

Сучасний стан зернового господарства потребує вдосконалення ціноутворення на ринку зерна, яке має здійснюватися в напрямі узгодження економічного результату на стадіях виробництва та переробки, щоб врегулювати пропозицію та запобігти дестабілізації цінової ситуації.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що зернове виробництво в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області є однією з основних прибуткових галузей. Проте в останні роки спостерігається тенденція до зниження дохідності цієї галузі. Так, протягом 1990-2011 рр. виробництво зерна було рентабельним, але мало нестійкий і нестабільний характер.

Поряд з цим вважаємо, що стабільний розвиток ринку зерна в Україні та Тернопільській області зокрема можна досягти лише за умови систематичного

та цілеспрямованого новаторства. Розвиток зернового господарства на інноваційній основі є передумовою збільшення й поліпшення якості зернопродукції, підвищення ефективності та конкурентоспроможності її виробництва.

Література

1. Економіка виробництва зерна (з основами організації і технології виробництва): [монографія] / [В.І. Бойко, Є.М. Лебідь, В.С. Рибка та ін.]; за ред. В.І.Бойка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 400с.

2. Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2011 рік: [стат. зб.]. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2012. – 60 с.

3. Реалізація сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2011 рік: [стат. бюлетень]. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2012. – 57 с.

4. Сільське господарство Тернопільської області 2011: [стат. зб.]. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2012. – 215 с.

5. Стабілізація ринку зерна в Україні: [монографія] / [М. В. Калінчик, М. М. Ільчук, В. С. Шовкалюк, І. М. Калінчик]. – К.: Нічлава, 2006. – 230 с.

6. Формування і розвиток ринку зерна в Україні / [О. Г. Шпикуляк, Ю. П. Воскобійник, Р. П. Саблук, О. В. Овсянніков]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 190 с.

Summary

Khrystenko H. M.

Separated subsection National University of Life and Environmental Science of Ukraine «Berezhanskiy Agrotechnical Institute», Berezhany, Ukraine

ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF REGIONAL MARKET OF GRAIN

The modern state of functioning and problem of regional market of grain development is considered, basic directions of providing of his stability are offered.

Key words: *market of grain, grain-growing production, price, suggestion, level of profitability, realization, agricultural enterprises.*

Рецензент – д.е.н., професор Шульський М.Г.